

Τουριστική Αναπτυξιακή Προοπτική του Νομού Φλώρινας: Η Ταυτότητα του Τουριστικού Προϊόντος και οι Κρίσιμοι Παράγοντες της.

Αργύριος Δ. Κολοκοντές*, Βασιλική Λυκουρίνου και Γεώργιος Θεοδοσίου
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Δυτικής Μακεδονίας
Τμήμα Εμπορίας και Ποιοτικού Ελέγχου Αγροτικών Προϊόντων

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια ο νομός Φλώρινας αναζητά την τουριστική αναπτυξιακή του προοπτική. Οι στοχεύσεις του τοπικού αναπτυξιακού προγραμματισμού του νομού κρίνονται αντιφατικές, ενώ υπάρχει και σύγχυση όσον αφορά τον προσδιορισμό της ταυτότητας του τουριστικού του προϊόντος με ροπή προς την λανθασμένη κατεύθυνση του αγροτουρισμού. Οι επισκέπτες του νομού ονοματίζουν το τουριστικό του προϊόν ως χειμερινό τουρισμό ή ως οικοτουρισμό-περιηγητικό τουρισμό και προσδιορίζουν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα του νομού. Το οικολογικό και πολιτιστικό απόθεμα του νομού είναι η αναγκαία, αλλά όχι και η ικανή συνθήκη για το επιθυμητό αποτέλεσμα. Οι απαιτούμενες ανθρωπογενείς παρεμβάσεις αναλύονται διαμέσου του προσδιορισμού των κριτικών παραγόντων επιτυχίας. Η ανάπτυξη του τόπου απαιτεί συνυπευθυνότητα, συνεργασία και συνέχεια ανεξαρτήτως των εκάστοτε αιρετών εκπροσώπων του, για το σύνολο των τοπικών φορέων.

Λέξεις - Κλειδιά: Τοπική Ενδογενής Ανάπτυξη, Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού, Ανάλυση Κριτικών Παραγόντων Επιτυχίας, Δειγματοληπτική Έρευνα

Κωδικοί JEL: Q10, O20, C42.

Εισαγωγή

Οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού εμφανίσθηκαν στην ελληνική τουριστική αγορά κατά τη δεκαετία του 80' (Κόκκαλη, κ.α., 2008), αλλά ακόμη και σήμερα ορισμένες από αυτές παραμένουν άγνωστες στο ευρύ κοινό ή/και ακολουθούνται ασυνείδητα. Η πληθώρα των εναλλακτικών μορφών τουρισμού συνεπάγεται τη μεταξύ τους αλληλοεπικάλυψη, αλλά όλες βασίζονται στη λογική της διαφοροποίησης του τουριστικού προϊόντος με έμφαση σε συγκεκριμένους πόρους ή δραστηριότητες.

Ο νομός Φλώρινας, λόγω της ιδιαίτερης γεωγραφικής του θέσης και των κλιματολογικών του συνθηκών, στα πλαίσια των πολιτικών αναπτυξιακών πολιτικών που εφαρμόσθηκαν στην Ελλάδα κατά τις προηγούμενες δεκαετίες (Κόνσολας, 1997; Χριστοφάκης, 2001), παρέμεινε στη σκιά του συμπληρωματικού χώρου του αναπτυξιακού ενεργειακού πόλου της Κοζάνης, αφενός γνωρίζοντας οικονομικό μαρασμό και εγκατάλειψη, αφετέρου διατηρώντας παρθένους τους φυσικούς του πόρους (Πολύζος, κ.α., 2005). Σήμερα ο νομός αναζητά την αναπτυξιακή του ταυτότητα και παρότι επηρεάζεται και διχάζεται από το «δόλωμα» της μετατροπής του σε ενεργειακό δίπολο μαζί με το νομό της Κοζάνης, ωστόσο το πλούσιο οικολογικό του απόθεμα σε συνδυασμό με την ορεινότητά του δύναται να τον κατευθύνει προς μία περισσότερο βιώσιμη και αειφόρο ανάπτυξη (Nijkamp, et.al., 1990) μέσω των εναλλακτικών μορφών τουρισμού.

*Τέρμα Κοντοπούλου, 53100, Φλώρινα, email: argiriko@otenet.gr

Οι δυνατότητες ανάπτυξης ενός τουριστικού προϊόντος συνεργικής σύστασης διαφόρων ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού, αποτελούν τον ταυτόχρονα παράγοντες πρόκλησης και σύγχυσης, στην προσπάθεια για σαφή καθορισμό των στόχων του αναπτυξιακού προγραμματισμού. Ο νομός έχει βραβευθεί ως ένας από τους δέκα καλύτερους «αναδυόμενους» αγροτουριστικούς προορισμούς στην Ευρώπη. Η απόσταση όμως που χωρίζει τον όρο «αναδυόμενος» από τον όρο «καθιερωμένος» στη συνείδηση του κόσμου, καθώς επίσης και που υπάρχει μεταξύ των διαφόρων μορφών εναλλακτικού τουρισμού που αναπτύσσονται σε ορεινό ή αγροτικό χώρο εν συγκρίσει με αυτόν καθεαυτό τον αγροτουρισμό, επιτείνουν την όλη σύγχυση.

Στην Ελλάδα, η έννοια του αγροτουρισμού έχει παραποιηθεί στα μέτρα και τα σταθμά της χώρας, χωρίς να αντιπροσωπεύει αυτό το οποίο είναι πραγματικά ο αγροτουρισμός στη Κεντρική και Βόρεια Ευρώπη (Ανθοπούλου, κ.α., 2000). Αυτό οφείλεται κατ' ουσία στην έλλειψη της έννοιας του «αγροκλήματος», αλλά και στην αποκοπή που παρατηρείται μεταξύ αγροτικής εκμετάλλευσης και αγροτικής κατοικίας (Ανθοπούλου, κ.α., 2000). Γεννάται ως εκ τούτου η αμφιβολία αν όντως το τουριστικό προϊόν του νομού είναι με την πραγματική του όρου έννοια αγροτουριστικό και είναι ένα «αναδυόμενο» προϊόν ή αν ο νομός διαθέτει ήδη σαφή τουριστική ταυτότητα στα μάτια των επισκεπτών του και «καθιερωμένο» προϊόν άλλων μορφών εναλλακτικού τουρισμού.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι ο προσδιορισμός της ταυτότητας του τουριστικού προϊόντος του νομού από τους ίδιους τους επισκέπτες του και η ανάλυση των παραγόντων που μπορούν να του εξασφαλίσουν την τουριστική του ανάπτυξη. Ο προσδιορισμός από τους επισκέπτες του νομού των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων του, συνιστά το απαραίτητο υπόβαθρο για τη δόμηση του «εκ των κάτω», ενδογενούς βάση των διαθέσιμων πόρων του, αναπτυξιακού προγραμματισμού του (Wiberg, 1993).

Στο πρώτο μέρος της εργασίας, μετά από μία σύντομη παρουσίαση της υπό εξέταση περιοχής, αναπτύσσεται η χρησιμοποιούμενη μεθοδολογία. Ακολουθούν τα αποτελέσματα, ο καθορισμός η ανάλυση των κριτικών παραγόντων επιτυχίας και η εργασία ολοκληρώνεται με τη σύνοψη των συμπερασμάτων.

Η Υπό Εξέταση Περιοχή

Ο νομός Φλώρινας αποτελείται από οκτώ δήμους και τέσσερις κοινότητες. Με κατεύθυνση από νότο προς βορρά, στο ανατολικό τμήμα του νομού συναντώνται οι δήμοι Φιλάτα, Αετού, Αμυνταίου και Μελίτης. Στο κεντρικό τμήμα οι δήμοι Περάσματος, Φλώρινας και Κλεινών, καθώς και οι κοινότητες Νυμφαίου, Λεχόβου και Βαρυκού βορειοανατολικά του δήμου Περάσματος αλλά με καλύτερη πρόσβαση μέσω του Δήμου Αετού και στο δυτικό τμήμα του νομού βρίσκονται η Κοινότητα της Κρυσταλλοπηγής που είναι η δίοδος του νομού προς την Αλβανία και βορειότερα ο Δήμος Πρεσπών όπου ο νομός συνορεύει υδάτινα και χερσαία τόσο με την Αλβανία όσο και με τη Π.Γ.Δ.Μ. Το ανατολικό τμήμα του νομού συνορεύει χερσαία με το νομό Πέλλας στην οροσειρά του Βόρρα και υδάτινα με τη λίμνη Βεγορίτιδα, ενώ νοτιοανατολικά βρίσκεται ο νομός Κοζάνης και νοτιοδυτικά ο νομός Καστοριάς. Το τελωνείο της Νίκης του δήμου Κάτω Κλεινών είναι η δεύτερη δίοδος του νομού προς τα Βαλκάνια και συγκεκριμένα προς την Π.Γ.Δ.Μ. (Ν.Α.Φ., 2002).

Το κλίμα είναι ηπειρωτικό με ψυχρούς χειμώνες και χιονοπτώσεις, οι οποίες είναι περισσότερο έντονες στο κεντροδυτικό τμήμα του νομού εξαιτίας των ορεινών όγκων του Βαρνούντα που είναι το φυσικό όριο

μεταξύ Φλώρινας και Πρεσπών (κορυφή Περιστερί-Όρυζα, υψόμετρο 2.334μ) και του Βέρνου (κορυφή Βίτσι, υψόμετρο 2.128μ) όπου βρίσκεται και το χιονοδρομικό κέντρο της Βίγλας-Πισοδερίου, ενώ πιο ήπια καιρικά φαινόμενα συναντώνται στις Λεκάνες Πρεσπών και Αμυνταίου. Το κλίμα του ανατολικού τμήματος καθώς και των Πρεσπών (υψόμετρο 850μ) επηρεάζεται σημαντικά από τις έξι φυσικές λίμνες που διαθέτει ο νομός. Εκτός από τη Μικρή και τη Μεγάλη Πρέσπα (υψόμετρο 852μ) στον ομώνυμο δήμο, στην ευρύτερη περιοχή των δήμων Αμυνταίου-Αετού-Φιλώτα δεσπόζουν οι λίμνες Χειμαδίτιδα (έκταση 10,8τ.χλμ., υψόμετρο 593μ.), Ζάζαρη (έκταση 3τ.χλμ., υψόμετρο 602μ.), Πετρών (8τ.χλμ., 572μ.) και Βεγορίτιδα (εντός των χωρικών ορίων του νομού, 9τ.χλμ.) (Ν.Α.Φ., 2002).

Στο δασωμένο με βελανιδιές ορεινό όγκο του Βαρνούντα συναντώνται οι πηγές του Λαδοπόταμου παραπόταμου του Αλιάκμονα, του Σακουλέβα ποταμού που διασχίζει την πόλη της Φλώρινας, του χείμαρρου του Αγίου Γερμανού, όπως επίσης και του χείμαρρου του Ακρίτα. Ο τελευταίος ενώνεται με τον Εριγώνα ποταμό ο οποίος εκπηγάει από το δασωμένο με οξιά Βέρνο από όπου τροφοδοτούνται και οι λίμνες του Αμυνταίου (Ν.Α.Φ., 2002). Τα δάση του νομού αποτελούν εξέχουσας σημασίας οικοσυστήματα λόγω της πανίδας και χλωρίδας τους. Στο πλούσιο οικολογικό απόθεμα του νομού προστίθεται ο υγροβιότοπος της Πρέσπας που αποτελεί τον μεγαλύτερο εθνικό δρυμό της χώρας, ο ορεινός όγκος του Τρικλάριου και το τμήμα του Βόρρα που βρίσκεται εντός των χωρικών ορίων του νομού.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική παρουσιάζουν οι κοινότητες Νυμφαίου και Λεχόβου, καθώς και τα δημοτικά διαμερίσματα Αγίου Γερμανού και Ψαράδων του Δήμου Πρεσπών και Ακρίτα και Κρατερού του δήμου Κάτω Κλεινών. Οι οικισμοί Νυμφαίου και Ψαράδων έχουν ονομασθεί διατηρητέοι.

Μεθοδολογία

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία είναι ένας συνδυασμός ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας. Το σκέλος της ποιοτικής έρευνας αποτελεί η κριτική ανάλυση παραγόντων επιτυχίας (Critical Success Factors) που αποτελεί μία μέθοδο προσδιορισμού των κρίσιμων παραγόντων στην ανάλυση των οποίων πρέπει να δομηθεί η οργάνωση ενός σχεδίου ώστε να υπάρξουν επιτυχή αποτελέσματα (Rochart, 1979; Boynton and Zmud, 1984). Η μέθοδος αποτελεί διοικητικό εργαλείο επιχειρηματικού-επιχειρησιακού σχεδιασμού και ως τέτοιο δύναται να χρησιμοποιηθεί και σε επίπεδο αναπτυξιακού σχεδιασμού τοπικών φορέων (Sung and Hyon, 1998; Yoon and Chae, 2009).

Σε ένα πρώτο στάδιο πραγματοποιήθηκε *ex ante* καθορισμός των κριτικών παραγόντων επιτυχίας διαμέσου της συλλογής δευτερογενών δεδομένων και της επιτόπιας παρατήρησης των αξιοποιηθέντων κι εν δυνάμει αξιοποιήσιμων πόρων του νομού, η οποία βοήθησε στη σύνταξη του ερωτηματολογίου για την πρωτογενή ποσοτική έρευνα. Το σκέλος της ποσοτικής ανάλυσης αποσκοπούσε στην παροχή χρήσιμων πληροφοριών για τον *ex post* επαναπροσδιορισμό των παραγόντων επιτυχίας της ποιοτικής ανάλυσης και την ενδυνάμωση των συμπερασμάτων και των προτάσεων.

Για την πρωτογενή ποσοτική έρευνα εφαρμόστηκε δισταδιακή τυχαία δειγματοληψία κατά συστάδες, καθώς η συνύπαρξη των τουριστών και των μονοήμερων εκδρομέων δεν επέτρεπε τον ακριβή προσδιορισμό του μεγέθους του πληθυσμού των επισκεπτών του νομού (Kish, 1965; Σιάρδος, 1997; Δαουτόπουλος, 2004). Ως συστάδες χρησιμοποιήθηκαν συγκεκριμένα οικιστικά συμπλέγματα ή χώροι πόλων έλξης του νομού, με συνθήκες ίσου αριθμού επισκέψεων και διάθεσης ομοίου ανά επίσκεψη χρόνου, ώστε ο

εντοπισμός των επισκεπτών να διατηρεί το στοιχείο της τυχαιότητας, αντί της συλλογής πληροφοριών από διαμένοντες σε συγκεκριμένα καταλύματα, διαδικασία ικανή να προκαλέσει συνθήκες μεροληψίας όσον αφορά την ομοιότητα των απόψεων οργανωμένων ομάδων επισκεπτών ή ατόμων παρόμοιων κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών. Στο αρχικό δείγμα συμπεριλήφθησαν όλοι όσοι εκδήλωσαν θετική πρόθεση σύνταξης των ερωτηματολογίων αυτό-διαχείρισης που χρησιμοποιήθηκαν, στα πλαίσια της προσπάθειας αύξησης του βαθμού ανταπόκρισης και μείωσης του κινδύνου επηρεασμού των ερωτώμενων από τους συνεντευκτές (Σιάρδος, 1997, Δαουτόπουλος, 2004). Αν και για την κατανοήση και ορθή συμπλήρωση του ερωτηματολογίου ενσωματώθηκαν σε αυτό κατάλληλες οδηγίες και διευκρινήσεις σε όσο το δυνατό πιο απλή γλώσσα, το τελικό δείγμα ($n=300$ ερωτηματολόγια) προέκυψε κατόπιν αφαίρεσης των ελλιπούς ή επισφαλούς όσον αφορά την αντικειμενικότητα και την ειλικρίνεια συμπλήρωσης τους, ερωτηματολογίων. Η διεξαγωγή της έρευνας κατανεμήθηκε σε ένα χρονικό διάστημα έξι περίπου μηνών, Νοέμβριος 2008 - Απρίλιος 2009, επιδιώκοντας αφενός σκόπιμα την κάλυψη της χειμερινής περιόδου ώστε να υπάρχει η επίδραση της στον προσδιορισμό του τουριστικού προϊόντος του νομού, κι αφετέρου την εξέταση της θέσης που λαμβάνουν εντός χειμερινής περιόδου οι επισκέπτες του νομού σχετικά με το αν η διάρκειά του μπορεί να είναι 12μηνη ή όχι.

Οι ερευνητικές επιδιώξεις της δειγματοληψίας υπήρξαν ταυτόχρονα διαγνωστικού και επεξηγηματικού τύπου. Ως εκ τούτου πραγματοποιήθηκε αναλυτική ερευνητική διαδικασία περιγραφικού σχεδιασμού για τον προσδιορισμό του «τι συμβαίνει» και συνθετική ερευνητική διαδικασία διαγνωστικού τύπου για την αναζήτηση (εξακρίβωση κι όχι προσδιορισμός) σχέσεων εξάρτησης-ανεξαρτησίας μεταξύ μεταβλητών όπως λ.χ. το φύλο, η ηλικιακή ομάδα ή το επίπεδο μόρφωσης σε συνδυασμό με τις χρησιμοποιούμενες μονοθεματικές και πολυθεματικές μεταβλητές στάσεων (Σιάρδος, 1997). Η διαγνωστικού τύπου διαδικασία διατάσσεται ανοικτού τύπου ερωτήσεων που συμπεριλήφθησαν στο ερωτηματολόγιο (για επισημάνση θεμάτων που δεν συνέλαβαν οι ερευνητές κατά την εκπόνησή του), αποκάλυψε την αδυναμία κάλυψης όλων των πτυχών του ζητήματος κι αφενός έθεσε βάσεις προβληματισμού και δημιουργήσε την ανάγκη για περαιτέρω μελλοντική έρευνα, ενώ αφετέρου βοήθησε σημαντικά στον προσδιορισμό των κριτικών παραγόντων επιτυχίας διανοίγοντας πρόσθετες οπτικές γωνίες ώστε να απαντηθεί το ερώτημα «γιατί τα πράγματα είναι έτσι όπως είναι και τι αλλαγές να προγραμματισθούν για να βελτιωθεί η κατάσταση» (Σιάρδος, 1997). Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε με το πρόγραμμα στατιστικής ανάλυσης SPSS.

Αποτελέσματα

Η κατανομή των ερωτηθέντων του δείγματος μεταξύ ανδρών και γυναικών ήταν 47,33% και 52,67% ($n_1=142$, $n_2=142$) αντίστοιχα. Με κριτήριο την ηλικία, στη νεότερη ομάδα 15-30 ετών ανήκε το 41% ($n_3=123$), στην ομάδα 30-45 ετών το 36% ($n_4=108$) και στην ηλικιακή ομάδα άνω των 45 ετών το 23% ($n_5=69$) των συμμετεχόντων στην έρευνα. Όσον αφορά το μορφωτικό επίπεδο των ερωτώμενων, εξαιτίας του γεγονότος ότι μόλις το 2% εξ' αυτών δήλωσε ότι κατείχε γνώσεις πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, η μεταβλητή του μορφωτικού επιπέδου κατέστη διμερής, με το 48,7% να αντιπροσωπεύει τους κατέχοντες γνώσεις τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ($n_6=146$) και το 51,33% ($n_7=154$) τους κατέχοντες γνώσεις κατώτερης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Από την Κεντρική Μακεδονία προέρχονταν το 50% των επισκεπτών, από τη Δυτική Μακεδονία το 12,67%, από τη Θεσσαλία το 10,67%, από την Αττική επίσης 10,67%, από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη το 6% και από την υπόλοιπη Ελλάδα το 9,99%. Σε επίπεδο

αστικών κέντρων, το 10,67% των ερωτώμενων δήλωσαν μόνιμοι κάτοικοι Αθηνών και το υπερδιπλάσιο 22,67% μόνιμοι κάτοικοι Θεσσαλονίκης.

Με πρόθεση τον προσδιορισμό της ελκυστικότητας συγκεκριμένων τουριστικών πόρων του νομού, ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να τους διατάξουν με κριτήριο την πληροφόρηση (δημοφιλία-δημοσιότητα πόρων) που είχαν γι' αυτούς «πριν» και την εικόνα που διαμόρφωσαν για τους ίδιους πόρους «μετά» την επίσκεψή τους. Η *ex post* διάταξη έγινε με χρήση ενδιάμεσων ερωτήσεων φιλτραρίσματος-επιβεβαίωσης της επίσκεψής στους συγκεκριμένους τουριστικούς πόρους. Οι ερωτώμενοι μπορούσαν με κριτήριο την εικόνα που είχαν διαμορφώσει είτε να μην διατάξουν κανένα πόρο (αν δεν ικανοποιήθηκαν από έστω εκ των δυνατών απαντήσεων), ή να αναφέρουν μόνον ένα ή να διατάξουν όσους από τους πόλους έλξης του πίνακα 1 επιθυμούσαν, μέχρι και όλους. Δεν καταγράφηκε περίπτωση ερωτώμενος να μην διατάξει έστω έναν από τους δοσμένους πόρους.

Ο πίνακας 1 παρουσιάζει ανά ηλικιακή ομάδα την *ex ante* κι *ex post* σχετική συχνότητα διάταξης των πόρων στις θέσεις 1 μέχρι 3, καθώς και τις αθροιστικές σχετικές συχνότητες με το υπόλοιπο μέχρι το 100% ανά ομάδα να αντανakλά είτε κατάταξη μετά τη θέση 3 είτε μη κατάταξη. Από τα στοιχεία του πίνακα προκύπτει ότι ο σημαντικότεροι πόλοι έλξης για τους πρώην εν δυνάμει επισκέπτες, ήταν ανεξαρτήτως ηλικιακής ομάδας, το Νυμφαίο, οι Πρέσπες, και ο το Ευρωπαϊκό Κέντρο Προστασίας της Καφέ Αρκούδας «Αρκτούρος», με το Νυμφαίο να συμπαρασύρει πιθανότατα τα ποσοστά του τελευταίου. Το χιονοδρομικό κέντρο Βίγλας-Πισσοδερίου, *ex ante*, εμφανίζεται ως δημοφιλής τουριστικός πόρος στην κατηγορία 15-30 ετών (συντελεστής συνάφειας $\gamma=0,323$). Η εκ των υστέρων διάταξη των πόρων δείχνει να μην έχουν εντυπωσιασθεί οι επισκέπτες και ιδιαίτερα εκείνοι της μεγαλύτερης ηλικιακής ομάδας από τις υπόλοιπες λίμνες και τα δάση του νομού εκτός των Πρεσπών (συντελεστής συνάφειας *Somer's-d*=0,444, με ανεξάρτητη μεταβλητή την ηλικία). Όπως στην περίπτωση της σχέσης Νυμφαίου-Αρκτούρου, έτσι και στην περίπτωση Πρεσπών-Αγίου Αχιλλείου, οι λίμνες των Πρεσπών μάλλον συμπαρασύρουν την επισκεψιμότητα της βυζαντινής κληρονομιάς της Βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου εμφανίζοντάς την ως αποκομμένο τμήμα των υπολοίπων εκκλησιών, μοναστηριών, αρχαιολογικών χώρων και μουσείων, για τους οποίους το 80,67% των ερωτώμενων δήλωσε ότι δεν τους επισκέφθηκε ούτε είχε σκοπό να τους επισκεφθεί, έναντι του ισχνού 9,33% που δήλωσε ότι τους επισκέφθηκε και του 10% που είχε θετική πρόθεση να τους επισκεφθεί στη συνέχεια, μη ωστόσο επιβεβαιωμένη στην πράξη.

Αντιφατικό και ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι τα έθιμα και οι παραδόσεις ως τμήμα του πολιτιστικού αποθέματος του νομού έχουν αποκτήσει αναγνωρίσιμη ταυτότητα και βαρύνουσα δημοφιλία εν συγκρίσει με την υπόλοιπη ιστορική κληρονομιά του. Μετά μάλιστα την επίσκεψή τους στο νομό, τουρίστες κι εκδρομείς αναδιαμορφώνουν την άποψή τους υπέρ των εθίμων-παραδόσεων του. Η εκ των υστέρων διαμορφούμενη εικόνα ευνοεί και το χιονοδρομικό (Πιν.1, μεταβολές αθροιστικής στήλης) ως παράγοντα τουριστικής έλξης. Στην περίπτωση των εθίμων υπάρχει συμφωνία μεταξύ όλων των ηλικιακών ομάδων, ενώ το χιονοδρομικό κερδίζει θετικές εντυπώσεις στις δύο πρώτες ηλικιακές ομάδες ($\gamma=0,328$). Ως προς τον καθορισμό του πρωτεύοντα πόλου έλξης, παρατηρείται εκ των υστέρων μετατόπιση ενδιαφέροντος σε όλες τις ηλικιακές ομάδες από τις Πρέσπες προς το Νυμφαίο. Αντιθέτως οι υπόλοιπες λίμνες και τα δάση του νομού δεν καταφέρνουν να διατηρήσουν το ενδιαφέρον των επισκεπτών της πρώτης και τρίτης ηλικιακής ομάδας (*Somer's-d*=-0,333, ανεξ. μεταβλ.: ηλικία). Όσον αφορά την επίδραση του φύλου των επισκεπτών, θετική μετρίου επιπέδου συνάφεια διαμορφώνεται μετά τη σχετική επίσκεψη στο χιονοδρομικό κέντρο για τους άνδρες (*ex*

post Somer's-d=0,305, έναντι ex ante Somer's-d=0,056, ανεξ. μεταβλ.: φύλο) οι οποίοι εμπλέκονται συχνότερα με τις αθλητικές υπηρεσίες αναψυχής που παρέχει, ενώ δεν καταγράφονται άλλες αξιοσημείωτες παρατηρήσεις.

Η διαφοροποίηση της συγκριτικής διάταξης μεταξύ εκ των προτέρων δημοφιλίας-δημοσιότητας και εκ των υστέρων διαμορφούμενης εικόνας για τους πόλους έλξης του Πιν.1 είναι πολύ σημαντική καθώς εκτός του ότι γνωστοποιεί κατά κάποιον τρόπο την ικανοποίηση ή τον ενθουσιασμό των επισκεπτών από τον κάθε τουριστικό πόρο και δημιουργεί ανάγκη αναζήτησης των αιτίων αλλαγής της διάταξης, επιπροσθέτως καθορίζει τη μελλοντική «από στόμα σε στόμα» διαφήμιση των επισκεπτών που θα τελέσουν ρόλο καθοδηγητών γνώμης.

Πίνακας 1: Ex Ante και Ex Post Διάταξη Τουριστικών Πόρων (%)

	Ex Ante Σχετική Συχνότητα Διάταξης			Αθροιστική Ex Ante Σχετική Συχνότητα Διάταξης στις Θέσεις 1 μέχρι 3	Ex Post Σχετική Συχνότητα Διάταξης			Αθροιστική Ex Post Σχετική Συχνότητα Διάταξης στις Θέσεις 1 μέχρι 3	Μεταβολές				
	Θέση 1	Θέση 2	Θέση 3		Θέση 1	Θέση 2	Θέση 3		Θέση 1	Θέση 2	Θέση 3	Αθροιστ.	
Α. Μικρή και Μεγάλη Πρέσπα													
Ηλ.Ομ. [15-30)	45,53	6,50	9,76	61,79	27,64	11,38	11,38	50,40	-17,89	4,88	1,62	-11,39	
Ηλ.Ομ. [30-45)	51,85	18,52	2,78	73,15	25,93	25,93	18,52	70,38	-25,92	7,41	15,74	-2,77	
Ηλ.Ομ. [45+)	52,17	5,80	5,80	63,77	36,23	10,15	15,94	62,32	-15,94	4,35	10,14	-1,45	
Β. Βασιλική Αγίου Αχιλλείου													
Ηλ.Ομ. [15-30)	0,81	12,20	3,25	16,26	0,81	9,76	3,25	13,82	0,00	-2,44	0,00	-2,44	
Ηλ. Ομ. [30-45)	0,00	22,22	7,41	29,63	0,00	14,82	11,11	25,93	0,00	-7,40	3,70	-3,70	
Ηλ. Ομ. [45+)	0,00	26,09	0,00	26,09	5,80	21,73	0,00	27,53	5,80	-4,36	0,00	1,44	
Γ. Λίμνες-Δάση Νομού (Γενικά)													
Ηλ.Ομ. [15-30)	11,38	3,25	3,25	17,88	5,69	3,25	0,00	8,94	-5,69	0,00	-3,25	-8,94	
Ηλ.Ομ. [30-45)	0,00	0,00	0,00	0,00	7,41	0,00	0,00	7,41	7,41	0,00	0,00	7,41	
Ηλ.Ομ. [45+)	5,80	0,00	10,15	15,95	0,00	0,00	0,00	0,00	-5,80	0,00	-10,15	-15,95	
Δ. Νυμφαίο													
Ηλ.Ομ. [15-30)	29,26	21,95	15,45	66,66	40,65	15,45	5,69	61,79	11,39	-6,50	-9,76	-4,87	
Ηλ.Ομ. [30-45)	44,44	25,93	22,22	92,59	59,26	7,41	22,22	88,89	14,82	-18,52	0,00	-3,70	
Ηλ.Ομ. [45+)	36,23	26,09	21,73	84,05	52,17	10,15	21,73	84,05	15,94	-15,94	0,00	0,00	
Ε. Αρκτούρος													
Ηλ.Ομ. [15-30)	0,81	24,39	10,57	35,77	3,25	21,14	11,38	35,77	2,44	-3,25	0,81	0,00	
Ηλ.Ομ. [30-45)	0,00	25,93	11,11	37,04	0,00	25,93	0,00	25,93	0,00	0,00	-11,11	-11,11	
Ηλ.Ομ. [45+)	0,00	26,09	10,15	36,24	0,00	31,88	0,00	31,88	0,00	5,79	-10,15	-4,36	
ΣΤ. Χιονοδρομικό Βίγλας-Πισοδερ.													
Ηλ.Ομ. [15-30)	3,25	12,20	19,51	34,96	16,26	14,63	17,07	47,96	13,01	2,43	-2,44	13,00	
Ηλ.Ομ. [30-45)	0,00	3,70	11,11	14,81	3,70	14,82	14,82	33,34	3,70	11,12	3,71	18,53	
Ηλ.Ομ. [45+)	0,00	5,80	10,15	15,95	0,00	5,80	5,80	11,60	0,00	0,00	-4,35	-4,35	
Η. Ξθιμα													
Ηλ.Ομ. [15-30)	5,69	3,25	5,69	14,63	4,87	8,13	12,20	25,20	-0,82	4,88	6,51	10,57	
Ηλ.Ομ. [30-45)	3,70	0,00	3,70	7,40	3,70	7,41	7,41	18,52	0,00	7,41	3,71	11,12	
Ηλ.Ομ. [45+)	5,80	0,00	10,15	15,95	0,00	0,00	31,88	31,88	-5,80	0,00	21,73	15,93	
Θ. Αρχαιολογ. Χώροι, Μουσεία, Εκκλησίες													
Ηλ.Ομ. [15-30)	0,00	0,81	0,81	1,62	0,81	0,00	0,00	0,81	0,81	-0,81	-0,81	-0,81	
Ηλ.Ομ. [30-45)	0,00	3,70	0,00	3,70	0,00	0,00	3,70	3,70	0,00	-3,70	3,70	0,00	
Ηλ.Ομ. [45+)	0,00	0,00	5,80	5,80	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-5,80	-5,80	

Σύμφωνα με το δείγμα, το 56% των συμμετεχόντων δήλωσε ότι βασική πηγή πληροφόρησής τους ήταν άτομα (φίλοι-γνωστοί-συγγενείς) που είχαν ήδη επισκεφθεί το νομό, δήλωση εξαιρετικά σημαντική δεδομένου ότι προέρχεται από πρώην εν δυνάμει επισκέπτες που μετατράπηκαν όντως σε επισκέπτες του νομού. Πηγές ενημέρωσης και συλλογής πληροφοριών σχετικά με το νομό επίσης αποτέλεσαν για το 34,67% η τηλεόραση, για το 6,33% το διαδίκτυο και για το υπόλοιπο 3% οι γνώσεις τους από τα βιβλία και το σχολείο.

Παρότι στη βιβλιογραφία συναντώνται κάποιες απόψεις για αποφυγή χρησιμοποίησης μέτρων θέσης όπως ο αριθμητικός μέσος και μέτρων διασποράς όπως η τυπική απόκλιση στην περίπτωση των τακτικών μεταβλητών (Σιάρδος, 1997), η παρούσα εργασία συντάσσεται με την κατ'εξακολούθηση χρησιμοποίησή τους σε ερευνητικές εργασίες. Ο πίνακας 2 παρουσιάζει τα σχετικά αποτελέσματα πολυθεματικών μεταβλητών στάσης στις οποίες χρησιμοποιήθηκε πενταβάθμια κλίμακα ικανοποίησης-δυσαρέσκειας με την ένδειξη «πολύ ικανοποιημένος» να αντιστοιχίζεται στον αριθμό «5» και την ένδειξη «πολύ δυσαρεστημένος» να αντιστοιχίζεται στον αριθμό «1». Για τον χειρισμό της ενδοσυνέπειας των επιμέρους θεμάτων τους ακολουθήθηκε η κλίμακα τύπου Likert, ενώ στον έλεγχο αξιοπιστίας α -Cronbach ελήφθησαν ικανοποιητικές τιμές (μεγαλύτερες από 0,6831).

Πίνακας 2: Πολυθεματικές Μεταβλητές Στάσης (Γενικά)

Πολυθεματικές Μεταβλητές Στάσης	Μέση Τιμή	Διάμεσος	Επικρατ. Τιμή	Τυπική Απόκλιση	Λοξότητα / Τυπική Αποκλιση Λοξότητας	Κύρτωση / Τυπική Αποκλιση Κύρτωσης	Έλεγχος καλής προσαρμογής χ^2
1. Υπηρεσίες Εστίασης και Ποιότητα Φαγητού	3,36	3	3	1,012	-1,515	-0,518	60,267 (B.E.=4, $\alpha < 0,0005$)
2. Συμπεριφορά - Φιλοξενία Κατοίκων	3,45	4	4	0,952	-1,727	-0,459	72,200 (B.E.=4, $\alpha < 0,0005$)
3. Ποιότητα και Υπηρεσίες Καταλύματος	3,46	3	3	0,632	1,107	-0,226	52,333 (B.E.=3, $\alpha < 0,0005$)
4. Εικόνα Οργάνωσης Αστικού Κέντρου Φλώρινας	2,03	2	2	0,685	1,309	0,210	80,983 (B.E.=3, $\alpha < 0,0005$)

Το 84,67% των ερωτηθέντων ($n_8=254$) που δήλωσαν ότι έκαναν χρήση των καταλυμάτων του νομού έστω για μία διανυκτέρευση, διαμόρφωσε συγκρατημένη θετική στάση για την ποιότητα τους και τις παρεχόμενες από αυτά υπηρεσίες (ικανοποίηση 40,55%, μεγάλη ικανοποίηση 4,33%). «Πολύ ικανοποιημένη» δηλώνει συνήθως η ηλικιακή ομάδα άνω των 45 ετών που προφανώς λόγω του υψηλότερου εισοδήματος της μπορεί να χρησιμοποιήσει για τη διαμονή της καλύτερα καταλύματα, ενώ αντιθέτως, η οικονομικώς περισσότερο εξαρτημένη ή λιγότερο ανεξάρτητη ηλικιακή ομάδα των 15-30 ετών επιλέγει με μεγαλύτερη συχνότητα την ουδετερότητα μεταξύ ικανοποίησης και δυσαρέσκειας (για B.E=6 και $\alpha=0,005$, $\chi^2=19.031$, απόρριψη υπόθεσης ανεξαρτησίας). Όσον αφορά την επίδραση του μορφωτικού επιπέδου, οι επισκέπτες με μορφωτικό επίπεδο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΑΕΙ-ΤΕΙ) ήταν αυστηρότεροι στην εκδήλωση ικανοποίησης από τα καταλύματα και τις υπηρεσίες τους, εν συγκρίσει με τους επισκέπτες χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου.

Η συμπεριφορά και η φιλοξενία των κατοίκων χαρακτηρίζεται πρωτίστως «ικανοποιητική» (37,67%) από όλες τις επιμέρους ηλικιακές ομάδες, εμφανίζοντας υψηλή σχετική συχνότητα 12% και για την ένδειξη «πολύ ικανοποιητική».

Οι χώροι εστίασης, η ποιότητα και η ποικιλία των τοπικών προϊόντων και των γεύσεων που προσφέρουν, κι εν γένει η ποιότητα του φαγητού τους, χαρακτηρίζεται άνω του μετρίου από το 55,33% (ικανοποίηση : 32,67%, μεγάλη ικανοποίηση : 12,67%).

Αντίθετα οι επισκέπτες του νομού οι οποίοι είτε διαμένουν στην πόλη της Φλώρινας, είτε όχι απλώς διέρχονται από αυτήν αλλά και την επισκέπτονται, διαμορφώνουν ισχυρά αρνητική άποψη όσον αφορά την οργάνωση (αξιοποίηση αστικών πόρων, χώροι στάθμευσης, οδικό δίκτυο πόλεως, καθαριότητα ποταμού και δρόμων κ.λ.), με το 70,67% να δηλώνει μικρή ή μεγάλη δυσαρέσκεια.

Οι άνδρες έχουν την τάση να θεωρούν τις υπηρεσίες εστίασης και το προσφερόμενο φαγητό καλύτερο απ' ότι οι γυναίκες του δείγματος. Ωστόσο οι γυναίκες του δείγματος αξιολογούν επιεικέστερα τα καταλύματα και τις παρεχόμενες από αυτά υπηρεσίες. Ειδικά όσον αφορά τη συμπεριφορά και τη φιλοξενία των κατοίκων οι απόψεις των δύο φύλων ταυτίζονται.

Οι μεταβλητές στάσης του Πιν.2 παρουσιάζουν καλή προσαρμογή στην κατανομή του χ^2 και λόγους λοξότητας και κυρτότητάς προς τα αντίστοιχα τυπικά τους σφάλματα εντός του διαστήματος [-2,2], με τις θετικές και τις αρνητικές τιμές του πρώτου ηηλικίου να δηλώνουν θετική και αρνητική ασυμμετρία αντίστοιχα (κατεύθυνση ουράς των συχνοτήτων του ραβδογράμματος) και τις θετικές και αρνητικές τιμές του δεύτερου ηηλικίου να δηλώνουν στο επίπεδο της μέσης τιμής μεγαλύτερο ή μικρότερο ύψος των συχνοτήτων του ραβδογράμματος από το ιστόγραμμα της κανονικής κατανομής (Τσάντας, κ.α., 1999).

Μη αναμενόμενη υψηλή συσπείρωση απαντήσεων γύρω από συγκεκριμένες δηλώσεις των συμμετεχόντων στο δείγμα παρατηρήθηκε όταν του ζητήθηκε με ανοικτού τύπου ερωτήσεις να αποκριθούν για ότι τους έκανε θετική ή αρνητική εντύπωση στο νομό (πλεονεκτήματα-μειονεκτήματα). Πιο συγκεκριμένα, το 25,33% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι η φυσική ομορφιά (τοπία, λίμνες, βουνά) είναι το πιο ισχυρό πλεονέκτημα του νομού, το 12,67% εξέφρασε θετική εντύπωση για το κλίμα και το χιόνι, το 12% προσδιόρισε «το οξυγόνο και η καθαρή ατμόσφαιρα», το 8% θεώρησε όμορφη την αρχιτεκτονική (Νυμφαίο, όχθες Σακουλέβα κ.λ.), το 6% «τη δημιουργία ψυχικής γαλήνης» και το υπόλοιπο 36% διάφορους επιμέρους παράγοντες που σχετίζονται με τις μεταβλητές στάσης του Πίν.2. Στην αντίπερα όχθη, ως μεγαλύτερο μειονέκτημα του νομού καταγράφηκε το οδικό του δίκτυο μαζί με την έλλειψη χώρων στάθμευσης στην πόλη της Φλώρινας και τη δυσαναλογία πληθυσμού-οχημάτων από το 20% των ερωτώμενων, το 15% επισήμανε ως μειονέκτημα τη γεωγραφική θέση (απόσταση) του νομού, αρνητική εντύπωση προκάλεσε στο 19% των επισκεπτών η ύπαρξη ανεκμετάλλευστων περιοχών και φυσικών πόρων, 12,67% δεν σχολίασε κάτι αρνητικά και το υπόλοιπο 33,33% έδωσε απαντήσεις που σχετίζονται με τις μεταβλητές στάσης του Πίν.2.

Ζητώντας από το σύνολο των συμμετεχόντων του δείγματος να απαντήσουν αν θεωρούν τον τουρισμό του νομού χειμερινό ή ετήσιο, υπήρξε ισχυρή διχογνωμία, 52% και 48% αντίστοιχα. Δεδομένου ότι η περίοδος διεξαγωγής της έρευνας δεν περιελάμβανε την περίοδο Μαΐου-Οκτωβρίου πιθανολογείται ότι το ποσοστό της δεύτερης περίπτωσης θα ήταν μεγαλύτερο αν η έρευνα ήταν ετήσια. Προσπαθώντας να προσδιορισθεί

περαιτέρω η ταυτότητα του τουριστικού προϊόντος του νομού, ζητήθηκε ο χαρακτηρισμός του, προκαθορίζοντας τις δυνατές απαντήσεις με κατάλογο μορφών ειδικού και εναλλακτικού τουρισμού και παρέχοντάς τις απαραίτητες διευκρινήσεις και δυνατότητα μίας μοναδικής επιλογής. Ποσοστό όμοιο με εκείνο που προσδιόρισε το νομό ως χειμερινό προορισμό (52%), χαρακτήρισε το τουριστικό προϊόν του ως χειμερινό τουρισμό, γεγονός που ενισχύει την ειλικρίνεια και τη συνάφεια των απαντήσεων των ερωτώμενων, αφού διασταυρώθηκε ότι δεν υπήρξαν μετακινήσεις. Το υπόλοιπο 48% το οποίο είχε ταχθεί υπέρ της άποψης ότι ο νομός είναι τουριστικός προορισμός για όλες τις εποχές του χρόνου, χαρακτήρισε με σχετική συχνότητα 32% το τουριστικό προϊόν του νομού ως οικοτουριστικό, μόλις το 9% του δείγματος προσδίδει στον τουρισμό της περιοχής την ταυτότητα του αγροτουρισμού, 5% τον ονόμασε περιηγητικό και 2% επέλεξε διάφορες άλλες απαντήσεις. Όλες οι ηλικιακές ομάδες και των δύο φύλων συναντώνται με παρόμοιες συχνότητες να χαρακτηρίζουν τον τουρισμό του νομού ως οικοτουρισμό. Ειδικά οι μετέχοντες στην ηλικιακή ομάδα άνω των 45 ετών (Somers'-d=-0.153, ανεξ. μεταβλ.: ηλικία) και ιδιαίτερα οι γυναίκες του δείγματος (Somers'-d=-0.340, ανεξ. μεταβλ.: φύλο) απάντησαν συχνότερα ότι ο τουρισμός του νομού της Φλώρινας είναι περιηγητικός, ενώ η ομάδα 15-30 ετών τον χαρακτήρισε συνηθέστερα ως χειμερινό (για B.E=4 και $\alpha=0,010$, $\chi^2=13.597$, απόρριψη υπόθεσης ανεξαρτησίας). Με βάση το κριτήριο του μορφωτικού επιπέδου των ερωτώμενων δεν καταγράφηκαν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις αν και υπήρξε μία μικρή τάση οι ερωτώμενοι ανώτερου ή ανώτατου μορφωτικού επιπέδου να χαρακτηρίζουν συνηθέστερα το τουριστικό προϊόν του νομού ως περιηγητικό έναντι των υπολοίπων και οι ερωτώμενοι μορφωτικού επιπέδου μέσης εκπαίδευσης να επιλέγουν συχνότερα από τους υπόλοιπους τον χαρακτηρισμό του αγροτουρισμού.

Ένας από τους πόλους έλξης στον οποίο δόθηκε μία περαιτέρω έμφαση στο ερωτηματολόγιο ήταν το χιονοδρομικό κέντρο Βίγλας-Πισοδερίου, εξαιτίας της ιδιαίτερης σύνδεσής του με την παροχή δραστηριοτήτων αναψυχής και αθλητισμού και βεβαίως με τον χειμερινό τουρισμό. Το χιονοδρομικό του νομού επισκέφθηκε το 80% του δείγματος ($n_9=240$), ενώ το 3,33% δήλωσε πρόθεση να το επισκεφθεί στο υπόλοιπο της παραμονής του και το 16,67% δεν το επισκέφθηκε ούτε είχε τέτοια πρόθεση.

Από το σύνολο όσων επισκέφθηκαν το χιονοδρομικό, το 2,5% δήλωσαν ότι είναι αθλητές χιονοδρομίας, το 52,5% ότι ασχολούνται για προσωπική διασκέδαση και σωματική άθληση, το 7,5% ότι το επισκέφθηκε με πρόθεση πρώτης δοκιμής και το 37,5% χωρίς να έχει σχέση με τη χιονοδρομία αλλά ούτε και πρόθεση δοκιμής.

Στον πίνακα 3 παρουσιάζονται αποτελέσματα επιμέρους μονοθεματικών μεταβλητών, πενταβάθμιας κλίμακας «ικανοποίησης-δυσανεξίας», με τα οποία επιχειρήθηκε να αποκτηθεί μία εικόνα της «γενικότερης» στάσης που διαμορφώνουν οι επισκέπτες για το χιονοδρομικό και την περιοχή όπου βρίσκεται. Ισχυρή θετική στάση προέκυψε ανεξαρτήτως φύλου, όσον αφορά την ομορφιά του τοπίου και τις πίστες του χιονοδρομικού κέντρου. Το 58,33% δηλώνει «ικανοποιημένο» από τη φυσική ομορφιά της περιοχής και το 20,42% «πολύ ικανοποιημένο». Οι πίστες του χιονοδρομικού βαθμολογήθηκαν αποκλειστικά από όσους δήλωσαν ότι τις χρησιμοποίησαν ($n_{10}=134$ άτομα ή 55,83% των επισκεπτών του χιονοδρομικού), με το 46,27% να δηλώνει «ικανοποιημένο» και το 22,39% «πολύ ικανοποιημένο». Ο βαθμός ικανοποίησης υπήρξε μεγαλύτερος στη νεότερη ηλικιακή ομάδα (Somers'-d=0,315, ανεξ. μεταβλ.: ηλικία) καθώς και στην ομάδα ανώτερου μορφωτικού επιπέδου (Somers'-d=-0,246, ανεξ. μεταβλ.: φύλο). Ούτε ικανοποιημένοι αλλά ούτε και δυσανεξισμένοι δεν εμφανίζονται οι επισκέπτες του χιονοδρομικού όσον αφορά τις τιμές του (αναβατήρες,

τιμές ενοικίασης εξοπλισμού, τιμές καταστημάτων εστίασης κ.λ.). Το 25,41% διαμόρφωσαν θετική στάση για τις τιμές, ενώ ανεξαρτήτως φύλου το 55% δήλωσε «ούτε ικανοποιημένο - ούτε δυσαρεστημένο», στάση ισχυρότερη στην ηλικιακή ομάδα 15-30 ετών (για Β.Ε.=8 και $\alpha=0,10$, $\chi^2=20.183$, απόρριψη υπόθεσης ανεξαρτησίας). Όσον αφορά την οργάνωση του χιονοδρομικού, 46,67% τη θεωρεί μέτρια, 25,42% άνω του μετρίου και 27,91% κάτω του μετρίου, ενώ για την εξυπηρέτηση τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 47,50%, 23,25% και 31,25%. Όλες οι μεταβλητές στάσης του Πιν.3 παρουσιάζουν καλή προσαρμογή στην κατανομή του χ^2 , με λόγους λοξότητας και κυρτότητας προς το αντίστοιχα τυπικά τους σφάλματα εντός του διαστήματος [-2,2].

Πίνακας 3: Επιμέρους Μονοθεματικές Μεταβλητές Στάσης που Αφορούν Ειδικά το Χιονοδρομικό Κέντρο Βίγλας-Πισοδερίου

Μονοθεματικές Μεταβλητές Στάσης	Μέση Τιμή	Διάμεσος	Επικρατ. Τιμή	Τυπική Απόκλ.	Λοξότητα / Τυπική Απόκλιση Λοξότητας	Κύρτωση / Τυπική Απόκλιση Κύρτωσης	Ελεγχος καλής προσαρμογής χ^2
1.Οργάνωση	2,99	3	3	0,801	0,982	-0,852	84,881 (Β.Ε.=4, $\alpha<0,0005$)
2.Ομορφιά Τοπίου	3,97	4	4	0,685	-1,309	0,210	80,983 (Β.Ε.=3, $\alpha<0,0005$)
3.Τιμές	3,10	3	3	0,821	1,260	0,930	104,373 (Β.Ε.=3, $\alpha<0,0005$)
4.Εξυπηρέτηση	2,89	3	3	0,771	0,354	-0,991	91,407 (Β.Ε.=4, $\alpha<0,0005$)
5.Πίστες	3,90	4	4	0,761	-0,113	-1,327	27,746 (Β.Ε.=3, $\alpha<0,0005$)

Σχετικά με τη δημοφιλία-δημοσιότητα του χιονοδρομικού, περίπου τα 2/3 των επισκεπτών, 64,17%, εξέφρασαν την άποψη ότι δεν είναι σωστά διαφημισμένο εν συγκρίσει με άλλα χιονοδρομικά της χώρας και αυτό συνάδει με τα στοιχεία του Πιν.1, του οποίου οι *ex post* μεταβολές δικαιολογούνται από την ικανοποίηση που παρείχαν στους επισκέπτες του το φυσικό τοπίο και οι πίστες του. Η ικανοποίηση αυτή αντανακλάται και από την καταφατική στάση των επισκεπτών του χιονοδρομικού κατά 77,08%, στο ερώτημα προθυμίας να το επισκεφθούν και πάλι στο μέλλον ή να το προτείνουν σε άλλους. Επιπροσθέτως σε ανοικτού τύπου ερώτημα που υποβλήθηκε στους επισκέπτες του χιονοδρομικού σχετικά με το τι τους εντυπωσίασε περισσότερο σε αυτό, το 31,25% αποφάνθηκε τη φυσική ομορφιά (με ενδεικτικότερες απαντήσεις : «η ομορφιά του τοπίου», «η θέα», «η διαδρομή στο βουνό», «οι φωτογραφικές εικόνες»), το 22,08% απάντησε «οι πίστες», το 16,25% εντυπωσιάστηκε με το χιόνι (με ενδεικτικότερες απαντήσεις : «η ποιότητα του χιονιού», «πολύ ή καλό ή πυκνό χιόνι»), το 3,33% θεώρησε ενδιαφέρουσες τις εγκαταστάσεις, το 2,5% τις ομάδες που έκαναν προπόνηση, το 20,8% αντιπροσωπεύοντας σχεδόν όσους είπαν ότι δεν θα επισκεφθούν ξανά το χιονοδρομικό (σημαντικά λιγότεροι από εκείνους που δεν είχαν σχέση με τη χιονοδρομία ή πρόθεση δοκιμής) απάντησαν ότι δεν τους προκάλεσε θετική εντύπωση «τίποτα» και το υπόλοιπο 3.79% προσδιόρισε διάφορες άλλες παραμέτρους.

Όπως και το σύνολο του νομού έτσι και συγκεκριμένα για το χιονοδρομικό, η γεωγραφική του θέση και η προσβασιμότητά του από τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας δυσκολεύει κάποιον να λάβει την απόφαση να το επισκεφθεί, σύμφωνα με το 40% όσων το επισκέφθηκαν. Αντ' αυτού, το 41,67% δήλωσε ότι η απόσταση είναι πρόβλημα για όσους αποφασίζουν να κάνουν κάποια μονοήμερη εκδρομή προς το χιονοδρομικό χωρίς να έχουν σχεδιάσει τουλάχιστον μία διανυκτέρευση και το 18,33% ότι η απόσταση δεν εμποδίζει όσους πραγματικά θέλουν να το επισκεφθούν.

Το 82,08% των επισκεπτών του χιονοδρομικού και το 77% του συνόλου του δείγματος εκτιμά ότι η σύνδεση με την Εγνατία Οδό με ένα βελτιωμένο οδικό άξονα που θα μείωνε το χρόνο πρόσβασης αλλά κυρίως θα μείωνε την ανασφάλεια των οδηγών για τις οδικές συνθήκες συναρτίζει των ιδιαίτερων καιρικών συνθηκών, θα βελτιώνει την επισκεψιμότητα του χιονοδρομικού και κατά συνέπεια του νομού.

Τέλος, έχοντας δώσει δικαίωμα επιλογής περισσότερων της μίας απαντήσεων ή και «προσδιορισμού άλλου» ζητήθηκε από τους ερωτώμενους να αναφέρουν την άποψή τους σχετικά με αθλητικές δραστηριότητες αναψυχής ή/και πρωταθλητισμού που μπορούν ή πρέπει να αναπτυχθούν στο νομό. Το 88% απάντησε ότι πρέπει να αναπτυχθούν δραστηριότητες ορειβάσις, το 52,67% δραστηριότητες κωπηλασίας (αλληλοεπικάλυψη 49%), το 17,67% δραστηριότητες ορεινής ποδηλασίας, το 16,33% δραστηριότητες παγοδρομίας και το 2,33% προσδιόρισε άλλου είδους δραστηριότητες όπως λ.χ. ανεμόπτερα πλαγιάς, αγώνες ανωμάλου δρόμου δικύκλων κ.λ.

Κριτική Ανάλυση Παραγόντων Επιτυχίας.

Τα συμπεράσματα της δειγματοληπτικής έρευνας χρησιμοποιήθηκαν για τον προσδιορισμό των κρίσιμων παραγόντων για την επιτυχία του σχεδιασμού ανάπτυξης του εναλλακτικού τουρισμού. Πιο συγκεκριμένα καθορίστηκαν έξι παράγοντες οι οποίοι και αναλύονται.

Παράδοση και Παραγωγή Πολιτισμού

Τα έθιμα αναβίωσης της παράδοσης («Φωτιές», «Επισκέψιμα Καζάνια», «Μπαμπάρια», «Αναπαράσταση Τρυγητού» κ.λ.) και οι εκδηλώσεις παραγωγής πολιτισμού που έχουν αναχθεί σε έθιμα (π.χ. «Πρέσπεια», «Λυγκήστεια»), καταγράφονται ως δραστηριότητες προσέλκυσης επισκεπτών με θετική *ex post* ανταπόκριση (Πιν.1). Η διαφύλαξη και η ενδυνάμωση τους αποτελεί σημαντική συνιστώσα του τουριστικού προϊόντος του νομού και της ποιότητας των επισκεπτών που επιθυμεί να προσελκύσει.

Ως κατεξοχήν ανθρωπογενείς πόροι, η παράδοση και η παραγωγή πολιτισμού απαιτούν την ενεργό συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας (Πολύζος, κ.α., 2005). Κρίνεται λοιπόν σημαντική η συνεισφορά, ο πλουραλισμός και η συνέχιση της δράσης των πολιτιστικών συλλόγων («ΦΣΦ Αριστοτέλης», «Αμύντας», «Ιερά Δρυς Κέλλας» κ.λ.) και των γυναικείων συνεταιρισμών του νομού.

Ο σχεδιασμός, από τους τοπικούς φορείς, ολοκληρωμένων προγραμμάτων δραστηριοτήτων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων και εικαστικών δρώμενων ως εναλλακτικών επιλογών αξιοποίησης του χρόνου παραμονής των επισκεπτών εκ παραλλήλου με την τέλεση των «βασικών» εθίμων συντελεί στη μεγαλύτερη ικανοποίησή τους. Προς αυτή την κατεύθυνση μπορεί να αξιοποιηθεί το έμπυχο δυναμικό της Σχολής Καλών Τεχνών. Περαιτέρω προβολής χρήζουν οι γιορτές προώθησης τοπικών προϊόντων (π.χ. γιορτή πιπεριάς Αετού, πατάτας Σκλήθρου, φασολιού-τσιρονιού Πρεσπών κ.λ.) που βοηθούν στην καλύτερη γνωριμία των επισκεπτών με τον τόπο και στη χωρική διασπορά των μεταφερόμενων στο νομό εισοδηματικών τους πόρων.

Η μακεδονίτικη αρχιτεκτονική ως τμήμα της παράδοσης του νομού βελτιώνει την αισθητική του. Δεν είναι τυχαίο ότι η αρχιτεκτονική του Νυμφαίου και των εναπομείναντων νεοκλασικών κτισμάτων κατά μήκος του ποταμού Σακουλέβα εντός της πόλης της Φλώρινας, έχουν καταγραφεί στις θετικές εντυπώσεις των επισκεπτών. Η διατήρηση τους αντί της κάθετης δόμησης κατά μήκος του ποταμού θα ήταν πιο εύκολη αν στο θέμα των διευρύνσεων του σχεδίου πόλεως είχε ακολουθηθεί η ευελιξία που επέδειξαν οι υπόλοιποι νομοί της Δυτικής Μακεδονίας. Η ολοκλήρωση του

μισοτελειωμένου έργου ανάπλασης του ποταμού και η βελτίωση της καθαριότητας του αλλά και του συνόλου της πόλης ως εικόνα του πολιτισμού της στα μάτια των επισκεπτών της είναι στις παρούσες συνθήκες ουσιαστικότερη έναντι μεγαλεπίβολων σχεδίων και μελετών που τελικώς δεν υλοποιούνται όπως λ.χ. το σχέδιο του εναέριου αναβατήρα προς τον «Σταυρό» για την αξιοποίηση του περιβάλλοντος χώρου.

Παραγωγή πολιτισμού δεν είναι μόνον ότι δημιουργούμε στο παρόν ή αναβιώνουμε από το παρελθόν, αλλά το σύνολο της ιστορικής συνέχειας ενός τόπου. Οι αρχαιολογικοί χώροι Πετρών και Τούμπας Αρμενοχωρίου, ο νεολιθικός οικισμός του Δ.Δ. Αγίου Παντελεήμονα, το Πατέλι η δεύτερη πρωτεύουσα των πρωτο-Μακεδόνων πριν από τη Βεργίνα κατά μήκος της Βεγορίτιδας απ' όπου διερχόταν η Αρχαία Εγνατία Οδός, η ελληνιστική πόλη στο λόφο του Αγίου Παντελεήμονα στην πόλη της Φλώρινας, τα ευρήματα της νεολιθικής-ελληνιστικής και βυζαντινής περιόδου, τα αρχαιολογικά, βυζαντινά και λαογραφικά μουσεία του νομού, η ναοδομία του, αλλά και τα πιο σύγχρονα εκθετήρια όπως το μουσείο σύγχρονης τέχνης της Φλώρινας, η πινακοθήκη ή/και τα εργαστήρια των καλλιτεχνών της περιοχής (Ν.Α.Φ., 2002), δεν αποτέλεσαν σημεία αναφοράς και επισκέψιμους πόλους για τη μεγάλη πλειοψηφία των επισκεπτών. Παρατηρούμενες συνδέσεις όπως εκείνη μεταξύ Πρεσπών και Αγίου Αχιλλείου (Πιν.1), σε συνδυασμό με παραλήψεις των τοπικών αρχών όπως η μη ευρεία κυκλοφορία ελληνόγλωσσων ή/και ξενόγλωσσων τουριστικών οδηγών και χαρτών του νομού, οδηγούν περισσότερο στο συμπέρασμα της άγνοιας των επισκεπτών για τους ειδικότερους επισκέψιμους τουριστικούς πόρους του νομού, παρά στο συμπέρασμα της αδιαφορίας. Οι δαπάνες αναμόρφωσης χώρων, όπως λ.χ. το σπήλαιο-νοσοκομείο και η σπηλιά-στρατηγείο του Ζαχαριάδη στην περιοχή των Πρεσπών ως ιστορικά μνημεία συμφιλίωσης του τόπου με τόπου με το παρελθόν του (που προκειμένου να καταστούν επισκέψιμοι χώροι επιχορηγήθηκαν με 450.000€ από το Interreg III), δεν έχουν κανένα απολύτως νόημα αν ο επισκέπτης δεν γνωρίζει την ύπαρξή τους και δεν παρακινήθει να τους επισκεφθεί διαβάζοντας για την ιστορικότητάς τους.

Εξωστρέφεια

Η νομαρχιακή αυτοδιοίκηση λαμβάνει ετησίως από τον ΕΟΤ ένα κονδύλιο περίπου 120.000€ για την προβολή του νομού, στο οποίο προστίθεται ένα περίπου ισόποσο κονδύλι από τους ίδιους πόρους της νομαρχίας. Επιπροσθέτως, περίπου 1.700.000€ ήταν η προϋπολογισμένη δαπάνη προβολής του συνόλου της περιφέρειας από το 3^ο ΠΕΠ. Αριθμώντας την εξωστρέφεια μεταξύ των παραγόντων επιτυχίας, επισημαίνεται η ανάγκη παρουσίας του νομού και των προϊόντων του στο ευρύτερο κοινό, καθώς για να επισκεφθεί κάποιος έναν προορισμό πρέπει προηγουμένως να έχει αρχικά σχηματίσει μία γενικότερη εικόνα του, η οποία θα εμπλουτιστεί από τις πιο εξειδικευμένες πληροφορίες των τουριστικών οδηγών κατά την επίσκεψή του.

Τα τελευταία χρόνια έχουν εμπράκτως καταβληθεί προσπάθειες οργανωμένης προβολής του νομού με συμμετοχή της νομαρχιακής αυτοδιοίκησης σε πλήθος εκθέσεων στην Ελλάδα και το εξωτερικό («Τουριστικό Πανόραμα», «Philoxenia», «Polis», «Agrotica», «Summer Holidays Expo», «Korean World Travel Fair», «Τουριστική Έκθεση Μόσχας» κ.λ.), κατά τις οποίες έχουν αποσπασθεί κολακευτικά σχόλια και διακρίσεις. Επίσης έχουν φιλοξενηθεί και ξεναγηθεί στο νομό, δημοσιογράφοι, τουριστικοί πράκτορες, πρέσβεις και εμπορικοί ακόλουθοι, για τη διαμόρφωση ιδίας άποψης και την μετέπειτα συμβολή τους στην προβολή του νομού στο πλαίσιο του ρόλου των καθοδηγητών γνώμης, είτε μέσω της πρόσβασής τους στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, είτε μέσω των δημοσίων σχέσεων τους.

Η προβολή ηλεκτρονικού και η διάθεση έντυπου υλικού, ανεπιφύλακτα συμβάλλει στο να αναδυθεί ο νομός στο τουριστικό γίγνεσθαι. Η συνεργασία με ανθρώπους των Μ.Μ.Ε. κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική ιδιαίτερα στην περίπτωση που εξασφαλίζει την προβολή του νομού μέσω τηλεοπτικών αφιερωμάτων μιας και τα αποτελέσματα της έρευνας αποδεικνύουν ότι η τηλεόραση είναι η δεύτερη σπουδαιότερη πηγή πληροφόρησης των εν δυνάμει επισκεπτών. Δεν είναι όμως η πρώτη.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, πρώτη και σημαντικότερη πηγή πληροφόρησης των εν δυνάμει επισκεπτών αποδείχθηκε ότι είναι όσοι έχουν ήδη ιδία γνώση από επίσκεψη στο νομό. Αυτό σημαίνει ότι ο επισκέπτης πρέπει να έχει διαμορφώσει όσο το δυνατό ευρύτερη εικόνα και θετική άποψη πριν επιστρέψει στον τόπο προέλευσής του. Η έλλειψη των τουριστικών οδηγών και πάλι δεν βοηθάει, όπως δεν βοηθάει και η έλλειψη χαρτών (είτε για το σύνολο του νομού είτε ανά δημοτικό διαμέρισμα) παροχής σαφών και ολοκληρωμένων πληροφοριών για τα μνημεία, τους παραδοσιακούς οικισμούς, τις περιπατητικές και μηχανοκίνητες διαδρομές-περιηγήσεις και τα μονοπάτια, τα καταφύγια, τις δραστηριότητες άθλησης-αναψυχής κ.λ. Η πραγματική λειτουργία σύγχρονων οργανωμένων και κατάλληλα επανδρωμένων τουριστικών περιπτέρων, θα μπορούσε να συνδράμει στην καλύτερη ενημέρωση των επισκεπτών βελτιώνοντας τις εντυπώσεις τους σε θέματα οργάνωσης και φιλοξενίας.

Οδικόί Άξονες, Ασφάλεια, Προσβασιμότητα

Βασικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο νομός και το οποίο επισημαίνεται και από τους επισκέπτες είναι οι οδικοί του άξονες. Η μία συνιστώσα του προβλήματος αφορά την κάθετη σύνδεση του νομού με την Εγνατία Οδό και η δεύτερη την κατάσταση του επαρχιακού και αστικού οδικού δικτύου του. Άλλοτε η έλλειψη ή/και ο λανθασμένος διαχρονικά καθορισμός προτεραιοτήτων, κι άλλοτε οι καθυστερημένες διεκδικήσεις, ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για την αποκοπή του νομού από την Εγνατία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση, της συζητούμενης μέχρι και σήμερα για τυχόν ένταξη στο ΕΣΠΑ, διαπλάτυνσης του σημερινού οδικού άξονα (Φλώρινας-Αρμενοχωρίου-Μελίτης-Σιταριάς-Βεύης) που οδηγεί στην πόλη της Φλώρινας ως κατάληξη του υφιστάμενου άξονα σύνδεσης με την Πτολεμαΐδα, όταν έχει ήδη ολοκληρωθεί ο νέος και περισσότερο ασφαλής για τους μη εξοικειωμένους με τις καιρικές συνθήκες του νομού επισκέπτες οδικός άξονας Φλώρινας-Βεύης και υπάρχει πρόβλημα εξεύρεσης κονδυλίων για τις απαιτούμενες παρεμβάσεις στο οδικό δίκτυο Φλώρινας-Πρεσπών (αν και έχει ήδη γίνει η επιμέρους μελέτη για την κατασκευή του τετράιχνου οδικού άξονα Ιεροπηγής-Κρυσταλλοπηγής και έχει εκδοθεί η περιβαλλοντική έγκριση του άξονα Φλώρινα-Ανταρκτικό-Κρυσταλλοπηγή). Η περιοχή των Πρεσπών με τις υπάρχουσες υποδομές έχει καταστεί πιο σύντομα και με περισσότερη ασφάλεια προσβάσιμη μέσω της Καστοριάς και της κάθετης σύνδεσής της με την Εγνατία δημιουργώντας μία σχέση τουριστικής σύνδεσης μεταξύ Καστοριάς και Πρεσπών εις βάρος της αντίστοιχης σχέσης Φλώρινας-Πρεσπών.

Η παράληψη να δοθεί εκ του σχεδιασμού της Νέας Εγνατίας Οδού, δεδομένης τη μη διέλευσής της από το νομό, η έμφαση στη χάραξη ενός εξ' ολοκλήρου νέου κάθετου άξονα στα πρότυπα της Εγνατίας (τετράιχνος δρόμος με διαχωριστική νησίδα, δύο κλάδους ανά κατεύθυνση και λωρίδα έκτακτης ανάγκης) που θα συνέδεε τη Φλώρινα με την Πτολεμαΐδα, προφανώς απώλεσε ευκαιρίες χρηματοδότησης από προηγούμενα αναπτυξιακά προγράμματα, συνετέλεσε στην ιδιότυπη απομόνωση του νομού και στη διενέργεια δαπανών για οδικά δίκτυα που θα είναι δευτερεύουσας σημασίας όταν επιτελεσθεί το έργο του νέου κάθετου οδικού άξονα μέσω Φλαμπούρου και Αετού για τη μελέτη του οποίου εγκρίθηκε πίστωση

2.500.000€ από το ΥΠΕΧΩΔΕ. Απορία ως εκ τούτου προκαλεί η παραδοξότητα ότι ενώ ο σχεδιασμός και η υλοποίηση του σημερινού κάθετου άξονα Βεύης-Πτολεμαΐδας-Κοζάνης-Βέροιας-Θεσσαλονίκης συνετέλεσε σημαντικά στη βελτίωση της πρόσβασης στο νομό εν συγκρίσει με τον παλαιό οδικό άξονα Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών-Εδεσσας-Φλώρινας μέσω Άγρα, το τμήμα Βεύης-Πτολεμαΐδας δεν κατασκευάστηκε εξ' αρχής με προδιαγραφές όμοιες με εκείνες τις Εγνατίας Οδού κάτι το οποίο θα είχε ήδη σχεδόν επιλύσει το πρόβλημα της κάθετης σύνδεσης με την Εγνατία σε συνδυασμό με τον εξ' αρχής σχεδιασμό και την επακόλουθη κατασκευή του άξονα Φλώρινας-Βεύης υπό τέτοιες προδιαγραφές. Επίσης παράδοξο εκ μέρους της πολιτείας είναι το γεγονός ότι ενώ υλοποιείται ο οδικός άξονας Φλώρινας-Νίκης ως συνέχιση του νέου άξονα Βεύη-Φλώρινα μέχρι το συνοριακό σταθμό, το προσχέδιο του ειδικού χωροταξικού πλαισίου για τον τουρισμό δεν ονομάτιζε τη Νίκη (σύνορα με Π.Γ.Δ.Μ.) στις διεθνείς πύλες εισόδου, ούτε τον άξονα Νίκη-Κοζάνη-Λάρισα μεταξύ των κύριων κάθετων οδικών αξόνων της χώρας. Είναι φανερό λοιπόν ότι τα πολλά προβλήματα των οδικών συνδέσεων του νομού, έχουν οδηγήσει κατά καιρούς σε σπασμοδικές άνευ πλάνου προτεραιοτήτων και χάρτου σχεδιασμού αποφάσεις, υπό την πίεση της παραλαβής μιας διαχρονικά διογκούμενης προβληματικής κατάστασης.

Όσον αφορά τα έργα βελτίωσης του επαρχιακού οδικού δικτύου, σε αυτά διατίθεται το 79,73% του αρχικώς κατανεμηθέντος στο νομό κονδυλίου των 8.523.468€ του προγράμματος Πίνδος. Στα πλαίσια των λανθασμένων προτεραιοτήτων μπορεί να αναφερθεί και η χρηματοδότηση από το αναφερόμενο πρόγραμμα, με 4.000.000€, του δασικού δρόμου Κρατερού-Αγίου Γερμανού σύνδεσης του δήμου Πρεσπών με το δήμο Κάτω Κλεινών μέσω του όρους Βαρνούντα, που δημιούργησε μία δασική διαδρομή 28,5 χλμ., η οποία παρότι προσφέρεται για δραστηριότητες δασικής αναψυχής (περιήγηση - πεζοπορία - διάσχιση ορεινών όγκων) και δασικού τουρισμού, αφενός δεν έχει ακόμη αξιοποιηθεί (π.χ. με πάρκα αναψυχής, θέσεις θέας κ.λ.) αλλά και δεν είναι γνωστή η ύπαρξή της στους επισκέπτες. Την ίδια στιγμή δεν έχουν εξασφαλισθεί οι παρεμβάσεις στα παραλίμνια οδικά δίκτυα και απαιτείται κατάθεση προτάσεων για εξεύρεση πόρων από άλλα τομεακά, περιφερειακά ή ειδικά προγράμματα. Έτσι λ.χ. στο ΕΣΠΑ επιδιώκεται η ένταξη του έργου βελτίωσης-συντήρησης του οδικού άξονα Σκλήθρο-Λέχοβο-όρια νομού Καστοριάς, καθώς και του άξονα Φλώρινας-Υδρούσας-όρια νομού Καστοριάς.

Αυτονόητο είναι ότι σε κάθε περίπτωση τα έργα πρέπει να υλοποιηθούν κατά τρόπο που να προκαλεί τη λιγότερη δυνατή όχληση στο φυσικό περιβάλλον του νομού, που άλλωστε αποτελεί το συγκριτικό του πλεονέκτημα, εξασφαλίζοντας ωστόσο στους επισκέπτες τη δυνατότητα να περιηγηθούν σε αυτό. Η ολοκλήρωση των έργων και η επίλυση του ζητήματος της αξιοπρεπούς κάθετης σύνδεσης με την Εγνατία που θα βελτιώσει τους χρόνους σύνδεσης και την ασφάλεια του οδικού δικτύου είναι ζητήματα πρώτης προτεραιότητας, που σε συνδυασμό με τον συνεχή αποχιονισμό του δικτύου, μπορούν να ικανοποιήσουν τους επισκέπτες του νομού αλλά και να βελτιώσουν και τη ζωή των κατοίκων του. Ο αποχιονισμός είναι σε πολύ καλό επίπεδο και πρέπει να προβάλλεται θετικά με συστηματικό τρόπο από τα Μ.Μ.Ε. ώστε η χιονόπτωση να μην αποτελεί αιτία ακύρωσης κρατήσεων. Ωστόσο, αποτελεί αιτία για ανάγκη συχνότερης συντήρησης του οδικού δικτύου εξαιτίας της φθοράς.

Κλιματολογικές Συνθήκες, Χιονοδρομικό Κέντρο και Οικισμός Πισοδερίου

Οι ιδιάζουσες για τα ελληνικά δεδομένα καιρικές συνθήκες του νομού κατατάχθηκαν με υψηλό ποσοστό από τους ερωτώμενους μεταξύ των πλεονεκτημάτων του. Αυτό που κάποτε ήταν το βασικό μειονέκτημα του

τόπου και η αιτία αποκοπής του από την υπόλοιπη Ελλάδα, έχει σήμερα μετατραπεί σε συγκριτικό πλεονέκτημα μέσω του χειμερινού τουρισμού.

Το χιονοδρομικό κέντρο του νομού, που απέχει μόλις 19χλμ. από την πόλη της Φλώρινας, αποδεικνύεται ισχυρός πόλος έλξης για το κοινό 15-45 ετών. Διαθέτει εγκαταστάσεις εστίασης και ενοικίασης εξοπλισμού χιονοδρομίας, παροχή υπηρεσιών εκπαίδευσης αρχαρίων, τρεις συρόμενους και δύο διθέσιους εναέριους αναβατήρες ("Sky-lift", "Baby-Lift I", "Baby-Lift II", Πισοδέρι I, Πισοδέρι II), 13 διαφορετικές διαδρομές («Μαύρη», «Ηρακλής», «Καινούργια I και II», «Αφροδίτη», «Περιφερειακή», «Αντοχής I, II και III», «Αρχαρίων I και II», «Παιδική» και «Cross Country»), νυχτερινό φωτισμό, ικανοποιητικούς χώρους στάθμευσης που θα μπορούσαν να επεκταθούν και χώρους φιλοξενίας τροχόσπιτων. Στο χιονοδρομικό λειτουργεί και ορειβατικό καταφύγιο με δυνατότητα φιλοξενίας 30 ατόμων.

Το χιονοδρομικό που έχει φιλοξενήσει πανελλήνιους και διεθνείς αγώνες χιονοδρομίας προσελκύοντας ως επισκέπτες του νομού αθλητές, προπονητές και θεατές, έχει ως ισχυρά του πλεονεκτήματα την ομορφιά του τοπίου και τις πίστες του (Πιν.3). Στα πλαίσια του σχεδιασμού βελτιώσεων των παρεχόμενων υπηρεσιών του χιονοδρομικού, διαμέσου του προγράμματος ΠΙΝΔΟΣ επιδοτούνται μία μελέτη δημιουργίας νέας διαδρομής αντοχής (14.950€) και μία δεύτερη μελέτη διαμόρφωσης, βελτίωσης και εκσυγχρονισμού των υφιστάμενων πιστών (70.059€). Στις προσπάθειες περαιτέρω εκσυγχρονισμού του χιονοδρομικού θα μπορούσε να προταθεί η τοποθέτηση ηλεκτρονικών χρονομέτρων στις πίστες και μετεωρολογικού σταθμού προβολής στο διαδίκτυο εικόνων και πληροφοριών σχετικών με τις επικρατούσες καιρικές συνθήκες, την ορατότητα, τη θερμοκρασία, την ταχύτητα και τη διεύθυνση του ανέμου. Ιδιαίτερης προσοχής, κατά την κρίση των επισκεπτών του, χρήζει η ανάγκη για περαιτέρω βελτίωση σε θέματα οργάνωσης και εξυπηρέτησης. Το συζητούμενο σχέδιο εναέριου αναβατήρα σύνδεσης των Αλώνων με το χιονοδρομικό κρίνεται ατελέσφορο, όσο δεν υπάρχει ειδικός χώρος στάθμευσης στον οικισμό των Αλώνων.

Οι εγκαταστάσεις του χιονοδρομικού (αναβατήρες, διοικητήριο) ανήκουν στη Νομαρχία και τον Αναγκαστικό Συνεταιρισμό Δασοκτημόνων Πισοδερίου και εκμισθώνονται σε ανάδοχο (-ους). Την περίοδο 2007-2008 το χιονοδρομικό δεν είχε λειτουργήσει λόγω γραφειοκρατικών-οργανωτικών προβλημάτων της πλειοδοτικής διαδικασίας ορισμού αναδόχων μέχρι την προπαραμονή των Χριστουγέννων, όταν ήδη η Φλώρινα είχε φιλοξενήσει περίπου μία εβδομάδα νωρίτερα το 3^ο Συνέδριο Εναλλακτικών Μορφών Τουρισμού με ισχυρή χιονόπτωση. Ως εκ τούτου επισκέπτες του νομού και μάλιστα συγκεκριμένα του χιονοδρομικού, αλλά και σύνεδροι, αποχωρούσαν μάλλον απορημένοι και απογοητευμένοι από την όλη κατάσταση. Αν λοιπόν η δειγματοληπτική έρευνα είχε διεξαχθεί ένα χρόνο νωρίτερα είναι βέβαιο ότι η μεταβλητή οργάνωση θα έδειχνε ισχυρή αρνητική στάση. Η έγκαιρη διεξαγωγή της διαδικασίας εκμίσθωσης είναι ουσιαστική παράμετρος της ομαλής λειτουργίας του χιονοδρομικού που ενισχύει την επισκεψιμότητα και κατά συνέπεια την αναπτυξιακή δραστηριότητα του συνόλου των οικιστικών συμπλεγμάτων του νομού.

Παρόλο που οι πίστες του χιονοδρομικού και οι αναβατήρες του ουσιαστικά εισέρχονται στο οικιστικό σύμπλεγμα του Πισοδερίου, μοναδική περίπτωση στην Ελλάδα, ωστόσο το χωριό είναι εντελώς αναξιοποίητο και παραμελημένο. Ένα τέτοιο οικιστικό σύμπλεγμα στην Αυστρία, την Ελβετία ή την Γαλλία θα είχε εξελιχθεί σε απaráμιλλου κάλλους τουριστικό θέρετρο. Σε άλλη έρευνα που υλοποιείται και αφορά τους κατοίκους της πόλης της Φλώρινας, διαμορφώνεται συντριπτική εικόνα απογοήτευσης για την κατάσταση του Πισοδερίου, για το οποίο η

πλειονότητα των ερωτώμενων επιθυμεί την ανάπτυξη του με σεβασμό στο περιβάλλον και με βάση το υπόδειγμα αναγέννησης του Νυμφαίου. Ο Αναγκαστικός Συνεταιρισμός Δασοκτημόνων Πισοδερίου ο οποίος προς το παρόν ή τελεί κατασταλακτικό ρόλο ή δεν γνωρίζει τον τρόπο για να αναπτύξει τον τόπο του, πρέπει να γίνει πιο ελαστικός όσον αφορά τον ιδιότυπο ρόλο του στις ιδιοκτησίες εκτάσεων της περιοχής και να αναλάβει πρωτοβουλίες για την αξιοποίηση και ανάδειξη του χωριού που θα δημιουργήσουν θέσεις απασχόλησης και θα μεταφέρουν εισόδημα στην ευρύτερη περιοχή.

Οικολογικό Απόθεμα

Δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο ότι το 32% του δείγματος ονόμασε το τουριστικό προϊόν του νομού οικοτουρισμό και το 5% περιηγητικό τουρισμό (του οποίου τμήμα αποτελεί και ο περιπατητικός τουρισμός). Οι έξι φυσικές λίμνες του νομού, οι τέσσερις ορεινοί όγκοι του, τα ορειβατικά μονοπάτια (π.χ. Ε4 και Ε6), οι ολοκληρωμένοι και υπό κατασκευή ταμιευτήρες της Κολχικής (κόστος≈4.000.000€, χωρητικότητα=1.850.000μ³, ύψος=29μ), του φράγματος της Τριανταφυλλιάς (45.000.000€, 15.000.000μ³, 75μ), του ταμιευτήρα του Παρορίου (ΕΣΠΑ) και του φράγματος της Παπαδιάς, αποτελούν στο σύνολό τους την αναγκαία αλλά όχι την ικανή προϋπόθεση για την ανάπτυξη του (Πολύζος, κ.α., 2005). Για να επέλθει η ανάπτυξη απαιτείται η πίεση του πληθυσμού στους τοπικούς φορείς και από κοινού δραστηριοποίησή τους, για τη δημιουργία των κατάλληλων υποδομών (π.χ. υδροβιολογικοί σταθμοί, παρατηρητήρια πουλιών, θέσεις θέας, αξιοποίηση δασών και μονοπατιών, πάρκα αναψυχής) που θα προσέλκυσουν συνειδητοποιημένους οικοτουρίστες ή/και περιβαλλοντικές ομάδες μαθητικών εκπαιδευτικών εκδρομών (Κόκκαλη, κ.α., 2008).

Η προστασία του πλούσιου οικολογικού αποθέματος του νομού μπορεί να εγείρει περιβαλλοντικούς περιορισμούς, αλλά δημιουργεί στο νομό ένα συγκριτικό πλεονέκτημα για την ανάπτυξη του (Wiberg, 1993; Harrigan, 1995; Kim, 1999). Η περιβαλλοντική εκπαίδευση και συνείδηση είναι η προϋπόθεση για την ανάληψη πρωτοβουλιών βιώσιμης αειφόρου ανάπτυξης του τουρισμού (Nijkamp, 1990), χωρίς να καταστραφεί το οικολογικό απόθεμα και χωρίς να μετατραπεί η εναλλακτική σε μαζική τουριστική εμπειρία. Για να υπάρξει δυνατότητα ανάπτυξης του λιμναίου τουρισμού στο ανατολικό τμήμα του νομού πρέπει προηγουμένως να αποφορτισθούν οι λίμνες του (Ζάζαρη, Πετρών, Χειμαδίτιδα, Βεγορίτιδα) από το αστικό ρυπαντικό φορτίο που δέχονται. Ήδη έχουν ολοκληρωθεί τα έργα βιολογικού καθαρισμού του Αμυνταίου και του Αγίου Παντελεήμονα, αλλά υπάρχουν ακόμη αρκετά οικιστικά συμπλέγματα για τα οποία το πρόβλημα δεν έχει επιλυθεί.

Ο νομός πρέπει να βρει την ταυτότητά του μεταξύ εναλλακτικού τουρισμού και παραγωγής ενέργειας. Η Φλώρινα δεν είχε ποτέ βαριά βιομηχανία. Η μεγέθυνση της δραστηριότητας της ΔΕΗ με δημιουργία δεύτερης λιγνιτικής μονάδας παραγωγής ενέργειας στην περιοχή της Μελίτης λειτουργεί οξύμωρα και αντιφατικά με το σχεδιασμό ανάπτυξης του εναλλακτικού τουρισμού. Δεδομένης της απύσας βαριάς βιομηχανίας από την περιοχή, το ατμοσφαιρικό της περιβάλλον μπορεί να αντέξει τη δραστηριότητα ενός εργοστασίου. Ωστόσο τίθεται το ζήτημα κατά πόσο είναι αναγκαία η κατασκευή της δεύτερης μονάδας στο δρόμο προς τη μεταλιγνιτική εποχή. Αυτό δεν σημαίνει ότι θα μείνει αναξιοποίητο το λιγνιτικό απόθεμα της περιοχής, αλλά ότι θα αξιοποιηθεί σε βάθος χρόνου, με πιο αργούς ρυθμούς, ώστε να μην αλλοιωθεί η ποιότητα του περιβάλλοντος της περιοχής. Άλλωστε υπάρχουν σχετικές έρευνες που δείχνουν ότι μακροπρόθεσμα τα πολλαπλασιαστικά οφέλη στην απασχόληση και το εισόδημα των κατοίκων της περιοχής, που διαχέονται διαμέσου του

παραγωγικού κυκλώματος, δύναται να είναι σημαντικότερα από την ανάπτυξη του τουρισμού της, παρά από δραστηριότητες που σχετίζονται με την αξιοποίηση του λιγνίτη και την παραγωγή ενέργειας (Κολοκοντές και Χατζηθεοδωρίδης, 2008).

Εκπαίδευση – Ανάλυση Επιχειρηματικών Πρωτοβουλιών

Πέραν από την απόκτηση περιβαλλοντικής συνείδησης, υπάρχει και το ζήτημα της εκπαίδευσης στις δραστηριότητες του εναλλακτικού τουρισμού. Η επιφυλακτικότητα ή η άγνοια ή η αδιαφορία των κατοίκων απέναντι στην δυνατότητα απόκτησης εισοδήματος από τον εναλλακτικό τουρισμό αποτυπώνεται στη μη λειτουργία σχετικών ειδικοτήτων στα ΕΠΑΛ, τον ΟΑΕΔ, τα ΙΕΚ και τις κατευθύνσεις σπουδών των τμημάτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού. Η έλλειψη σχετικής εκπαίδευσης ή πρακτικής ενασχόλησης με το αντικείμενο οδηγεί αναπόφευκτα στον συντηρητισμό απέναντι στο ενδεχόμενο της επένδυσης στον εναλλακτικό τουρισμό. Οι θυρίδες νεανικής επιχειρηματικότητας και τα τοπικά κέντρα αγροτικής ανάπτυξης που μπορούν να τελέσουν συμβουλευτικό ρόλο πάσχουν από εξωστρέφεια και ακόμη και η ύπαρξή τους είναι άγνωστη στο κοινό.

Αναψυχή – Αθλητισμός

Η αναψυχή ως αναπόσπαστο τμήμα και κίνητρο των διακοπών των ανθρώπων είναι δύσκολο να προσδιορισθεί μιας και είναι εντελώς υποκειμενική. Μπορεί λοιπόν για κάποιον αναψυχή να είναι η ύπαρξη κέντρων διασκέδασης, όταν για κάποιον άλλο είναι η απομόνωση και η ξεκούραση στη φύση. Η αναψυχή συνήθως ωστόσο συνδυάζεται και με τον αθλητισμό.

Ο Όμιλος Ξιφασκίας Φλώρινας (Ο.ΞΙ.Φ.) έχει συμβάλει σημαντικά προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης του αθλητικού τουρισμού στο νομό, έχοντας φέρει ως επισκέπτες μεγάλο αριθμό Ελλήνων και ξένων αθλητών και προπονητών. Στον Ο.ΞΙ.Φ. χρεώνεται ουσιαστικά η φιλοξενία πολλών σημαντικών διοργανώσεων εθνικού και παγκοσμίου επιπέδου, αλλά και η ευρηματική λειτουργία της διεθνούς προπονητικής κατασκήνωσης ξιφασκίας των Πρεσπών που συνδυάζεται με διεξαγωγή αγώνων την περίοδο τέλεσης των «Πρεσπειών». Δεδομένου ότι αυτά επιτυγχάνονται στη ξιφασκία που ουδεμία σχέση έχει με την αξιοποίηση φυσικών πόρων και ιδιαζόντων κλιματαλογικών συνθηκών ως άθλημα, ο αθλητικός τουρισμός θα μπορούσε να ανθήσει στο νομό μέσα από δραστηριότητες που σχετίζονται με το οικολογικό απόθεμα της περιοχής και τις καιρικές συνθήκες. Τέτοιου είδους δραστηριότητες, αρκετές από τις οποίες επισημάνθηκαν από τους ερωτώμενους ή/και τους ενδιαφέροντες χωρίς να είναι καν να είναι αθλητές, είναι: η ορειβασία, η κωπηλασία, η ορεινή ποδηλασία, η παγοδρομία, το ανεμόπτερο πλαγιάς και η ιππασία. Στην ανάπτυξη πολλών εξ' αυτών θα μπορούσε να συμβάλλει, στα πρότυπα του Ο.ΞΙ.Φ., το τμήμα ορεινών δραστηριοτήτων του Αθλητικού Ομίλου Φλώρινας (Α.Ο.Φ.), σε συνεργασία με τους συλλόγους ορειβατών-χιονοδρόμων και τους λοιπούς τοπικούς φορείς, διευρύνοντας την αγορά-στόχο επισκεπτών για το νομό αλλά και ενδυναμώνοντας το ενδιαφέρον για την περιοχή και εκτός χειμερινής περιόδου, ειδικά για την ηλικιακή ομάδα 15-30 ετών που υπό τις παρούσες συνθήκες θεωρεί το τουριστικό προϊόν του νομού χειμερινό τουρισμό συνδέοντας το με τη χιονοδρομία.

Σε κάθε περίπτωση, απαιτείται και πάλι ορθολογικός προγραμματισμός ώστε να μην γίνεται άσκοπη σπατάλη χρησίων κονδυλίων όπως λ.χ. με την κατασκευή του ασύμφορου προς λειτουργία για τα δεδομένα της περιοχής κολυμβητηρίου, αντί της κατασκευής ενός παγοδρομίου που θα ήταν εξαιρετικός πόλος έλξης επισκεπτών και κατοίκων.

Συμπεράσματα

Η Φλώρινα αν και αποτελεί πλούσιο σε οικολογικό και πολιτισμικό απόθεμα νομό, διατηρεί μεγάλο τμήμα του (λίμνες ανατολικού τμήματος, δάση δυτικού τμήματος, αρχαιολογική χώροι, μουσεία, ναοδομία) αναξιοποίητο (Πολύζος, κ.α.,2005), γεγονός το οποίο επισημαίνεται και από τους επισκέπτες του. Η ύπαρξη αυτών των πόρων είναι η αναγκαία αλλά όχι η ικανή συνθήκη ανάπτυξης του νομού, καθώς η ανάπτυξη μπορεί να επέλθει μόνον μέσα από τη δραστηριοποίηση των κατοίκων και των φορέων του (Πολύζος, κ.α.,2005).

Η βελτίωση της ευημερίας των κατοίκων, εκφραζόμενη διαμέσου της δημιουργίας θέσεων απασχόλησης, της αύξησης του κατά κεφαλή εισοδήματος και της διατήρησης της ποιότητας του περιβάλλοντος, μπορεί να επέλθει με τη συνεργική ανάπτυξη διαφόρων EMT, διαμέσου της διάχυσης των επιδράσεών τους στο σύνολο του τοπικού παραγωγικού κυκλώματος (Κολοκοντές και Χατζηθεοδωρίδης, 2008).

Ο νομός έχει ήδη διαμορφωμένη τουριστική ταυτότητα στη συνείδηση των επισκεπτών του, που χαρακτηρίζουν το προϊόν του χειμερινό τουρισμό ή οικοτουρισμό-περιηγητικό τουρισμό και θεωρούν τους φυσικούς του πόρους και τις καιρικές του συνθήκες ως το συγκριτικό του πλεονέκτημα. Η διεύρυνση των αθλητικών δραστηριοτήτων αναψυχής και πρωταθλητισμού μπορούν προσδώσουν στο τουριστικό προϊόν του νομού τις διαστάσεις του ορειβατικού τουρισμού και του τουρισμού περιπέτειας. Με τον τρόπο αυτό διευρύνεται η διάσταση του χειμερινού τουρισμού και μετατρέπεται σε ένα ολοκληρωμένο προϊόν ετήσιου ορεινού τουρισμού. Ο οικοτουρισμός και ο περιηγητικός τουρισμός, στον οποίο συγκαταλέγεται και ο περιπατητικός τουρισμός, είναι οι ιδανικές μορφές αξιοποίησης του οικολογικού πλούτου και του πολιτιστικού αποθέματος του νομού, αρκεί να δημιουργηθούν ευρείας κυκλοφορίας τουριστικοί οδηγοί και χάρτες. Ο αγροτουρισμός με την πραγματική του όρου έννοια δεν αντιπροσωπεύει το τουριστικό προϊόν του νομού, αλλά ούτε και υπάρχουν τα προαπαιτούμενα για την ανάπτυξή του. Τα επισκέψιμα οινοποιεία του ανατολικού τμήματος του νομού μπορούν να αποτελούν παράδειγμα φιλοξενίας των επισκεπτών, να λειτουργούν υποστηρικτικά (όπως και ο «οιονεί αγροτουρισμός» του νομού) στις υπόλοιπες EMT του νομού, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί ο νομός να περιμένει «σωτηρία» από τον άγνωστο στο ευρύ κοινό «κοινοτουρισμό».

Οι τοπικοί φορείς πρέπει να εστιάσουν στην ήδη διαμορφωμένη εικόνα του τουριστικού προϊόντος του νομού και να ιεραρχήσουν τις αναπτυξιακές προτεραιότητες για την ανάπτυξη του εναλλακτικού τουρισμού «ξεγλιστρώντας» από το «ψευδοδίλλημα»: ενέργεια ή τουρισμός.

Πρώτης προτεραιότητας μειονέκτημα προς αντιμετώπιση προσδιορίστηκε ότι είναι το σύνολο του οδικού δικτύου. Άμεσης βελτίωσης χρήζει η εικόνα οργάνωσης της πόλης της Φλώρινας στα μάτια των επισκεπτών της ως πρωτεύουσας του νομού. Η εικόνα οργάνωσης και εξυπηρέτησης στο χιονοδρομικό κέντρο Βίγλας-Πισσοδερίου πρέπει επίσης να βελτιωθεί περαιτέρω, αν και το μεγάλο πρόβλημα του χιονοδρομικού είναι η ανεπαρκής δημοσιότητα-διαφήμισή του σε σχέση με τα ανταγωνιστικά του χιονοδρομικά κέντρα τα οποία βρίσκονται μάλιστα εγγύτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η ομαλή λειτουργία του χιονοδρομικού είναι μεγίστης σημασίας καθώς τα 4/5 των επισκεπτών της χειμερινής περιόδου διέρχονται από αυτό, είτε ασχολούνται είτε όχι με τη χιονοδρομία. Το χιονοδρομικό αποδεικνύεται πολύ ισχυρός πόλος έλξης για την ηλικιακή ομάδα 15-30 ετών. Ακόμη, σε σχέση με το χιονοδρομικό, πρέπει να δρομολογηθεί και η αναγέννηση του οικισμού του Πισσοδερίου με άξονα

αναφοράς την αναμόρφωση του Νυμφαίου που *ex post* θεωρείται ο σημαντικότερος πόλος έλξης του νομού από το σύνολο των επισκεπτών του.

Οι τοπικές αρχές πρέπει να υιοθετήσουν έναν ρόλο πιο ευέλικτο και δημιουργικό στην επίλυση προβλημάτων, την εξασφάλιση των απαραίτητων κονδυλίων για την υλοποίηση του αναπτυξιακού προγραμματισμού και την τήρηση των χρονοδιαγραμμάτων. Η ανάπτυξη του τόπου απαιτεί συνυπευθυνότητα, συνεργασία και συνέχεια ανεξαρτήτως των εκάστοτε αιρετών εκπροσώπων του. Ο νέος δημοτικός-κοινοτικός κώδικας, η μεταφορά της ιδιοκτησίας των αναπτυξιακών εταιρειών στους ΟΤΑ και η επερχόμενη διοικητική μεταρρύθμιση, αυξάνουν τις ευθύνες των τοπικών αρχών στην επίτευξη της τοπικής ανάπτυξης.

Η τουριστική ανάπτυξη πρέπει να επέλθει κατόπιν σωστού χωροταξικού και περιβαλλοντικού σχεδιασμού και χωρίς να διακυβεύεται η μετατροπή του εναλλακτικού σε μαζικό τουρισμό.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Boynton, A.C., and R.W., Zmud, 1984, "An Assessment of Critical Success Factors", *Sloan Management Review*, 25(4), 17-27.
- Harrigan, J., 1995, "Factor Endowments and the International Location of Production: Econometric Evidence for the OECD, 1970-1985", *Journal of International Economics*, 39(1-2), 123-141.
- Kim, S., 1999, "Regions, Resources and Economic Geography: Sources of U.S. Regional Comparative Advantage, 1880-1987", *Regional Science and Urban Economics*, 29(1), 1-32.
- Kish, L., 1965, "Survey Sampling". New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Kolokontes, D.A., and F., Chatzitheodoridis, 2008, "Unemployment and Development Priorities and Prospects of Western Macedonia Region Greece: A Sectoral Approach", *The Empirical Economic Letters*, 7(11), 1103-1115
- Nijkamp, P., van den Berch, C.J.M., and Soeteman, F.J., 1990, "Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics", World Bank
- Rochart, J.F., 1979, "Chief Executives Define Their Own Data Needs", *Harvard Business Review*, 57(2), 81-92.
- Sung, K.T., and Hyon, M.C., 1998, "Government Policy on Technopolies Development in Korea", *System Sciences-IEEE Conference Proceedings*, 6, 252-260.
- Wiberg, U., 1993, "Medium-Sized Cities and Renewal Strategies", *Papers in Regional Science*, 72(2), 135-143.
- Yoon, J., and Chae, M., 2009, "Varying Critically of Key Success Factors of National e-Strategy Along the Status of Economic Development of Nations", *Government Information Quarterly*, 26(1), 25-34.

Ελληνική

- Ανθοπούλου, Θ., Ιακωβίδου, Ο., Κουτσούρης, Α. και Ι. Σπιλάνης, 2000, «Χωρικές και Αναπτυξιακές Διαστάσεις του Αγροτουρισμού στην Ελλάδα», *Πρακτικά 5^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας: «Ανασυγκρότηση του Αγροτικού Χώρου»*, 11-13 Δεκ. 1998, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλης, Αθήνα.
- Δαουτόπουλος, Α.Γ., 2004, «Μεθοδολογία Κοινωνικών Ερευνών» (4^η εκδ), Εκδόσεις Ζυγός, Θεσσαλονίκη.

- Κόκκαλη, Π., Κουτσούρης, Α., και Χρυσοχού, Π., 2008, «Παράγοντες Έλξης στον Αγροτικό Τουρισμό: Η Περίπτωση της Λίμνης Ν.Πλαστήρα, Ν.Καρδίτσας», 10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο ΕΤ.ΑΓΡ.Ο. (προ εκδόσεως πρακτικών): «Ανταγωνιστικότητα, περιβάλλον, Ποιότητα Ζωής και Αγροτική Ανάπτυξη», 27-30 Νοε 2008, Θεσσαλονίκη.
- Κόνσολας, Ι.Ν., 1997, «Σύγχρονη Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Φλώρινας (Ν.Α.Φ.), 2002, «Η Φλώρινα και η Περιοχή της», Έκδοση Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Φλώρινας.
- Πολύζος, Σ., Πετράκος, Γ., Αραμπατζής, Γ., και Κ. Σούτσας, 2005, «Φυσικοί Πόροι και Περιφερειακές Ανισότητες στην Ελλάδα», ΓΕΩΤΕΧΝΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ, 16(3), 64-80.
- Σιάρδος, Κ.Γ., 1997, «Μεθοδολογία Αγροτικής Κοινωνιολογικής Έρευνας», Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη.
- Τσάντας, Ν., Μωυσιάδης, Χ. Μπαγιάτης, Ντ. Και Θ. Χατζηπαντελής, 1999, «Ανάλυση Δεδομένων με τη Βοήθεια Στατιστικών Πακέτων», Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη, 1999.
- Χριστοφάκης, Σ.Μ., 2001, «Τοπική Ανάπτυξη και Περιφερειακή Πολιτική», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.